

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון ש"ו, פר' מטות מסעי תשפ"ה

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

תוקף התנאי ברכישת המקור

ירושלים, שכונת גאולה, ערב חג הפסח תשפ"ה

בשכונת גאולה בירושלים, בקרב בתי האבן העתיקים והסמטאות הצרות, התגורר ר' זלמן פוטרגרנט, תלמיד חכם ידוע ומוערך. ר' זלמן, אברך כבן ארבעים, שימש כמגיד שיעור בישיבה קטנה ופרנס את משפחתו בדוחק. לקראת חג הפסח, כשהבית כולו היה שרוי בהכנות קדחתניות, התקלקל מקרר ביתו של ר' זלמן בפתאומיות. בהיותו אדם מעשי, ר' זלמן הבין שעליו לפעול במהירות לפני החג המתקרב.

בחנותו של ר' יחזקאל בריסקמן, 'חשמל ברכת הבית' שבמרכז המסחרי, מצא ר' זלמן מקרר מתאים. לאחר משא ומתן, סוכם המחיר על 3,800 שקלים, אולם ר' זלמן היסס.

ר' יחזקאל, אני באמת זקוק למקרר, אבל שמעתי שחמי עשוי לקבל שוברי קניה מהכולל שלו לקראת החג, לרכישת מוצרי חשמל ב'חשמל הידור'. אם אקבל שובר כזה, האם תוכל להתחייב להחזיר לי את הכסף?"

ר' יחזקאל הסכים: "כוודאי, אם תקבל שובר לחנות אחרת, אחזיר לך את כספך במלואו". העסקה נחתמה, המקרר נרכש והותקן בביתו של ר' זלמן.

ונהגה, יומיים לפני החג, הגיע חותנו של ר' זלמן, ר' משולם גליקשטיין, ובידו שובר קניה בסך 5,000 שקלים ל'חשמל הידור'. "מזל טוב, זלמן! הכולל חילק לנו שוברים לחג. עכשיו תוכל לקנות מקרר יותר גדול או אולי גם מכונת כביסה חדשה!"

למחרת, ניגש ר' זלמן לחנותו של ר' יחזקאל כדי לממש את התנאי שסוכם ביניהם.

"לצערך", אמר ר' יחזקאל, "לא אוכל להחזיר לך את הכסף. העסקה הושלמה, המקרר כבר משומש, ובכלל, התנאי שדיברנו עליו לא היה תנאי מחייב אלא רק 'מחווה של רצון טוב'."

משכך, פנה ר' זלמן לבית ההוראה כדי לברר, האם ר' יחזקאל בריסקמן מחויב לקיים את התנאי ולהחזיר לו את כספו, לאור העובדה

שאכן קיבל שובר קניה לחנות אחרת?

תשובה

תנאי כפול

בעניין תנאי גיטין וקידושין שנינו במשנה (קידושין סא.) שיטת רבי מאיר שכל תנאי שאינו כתנאי בני גד ובני ראובן (במדבר אינו תנאי, שנאמר 'ויאמר אליהם אם לב כט) 'ויאמר אליהם אם יעברו בני גד ובני ראובן וגו' וכתוב (שם פסוק ל) 'ואם לא יעברו חלוצים'. וכך נפסק להלכה (אבן העזר סימן לח סעיף ב) שכל תנאי צריך שיהיו בו ארבעה דברים: שיהיה כפול, שיהיה הן שלו קודם ללאו, שיהיה התנאי קודם למעשה, ושהיה התנאי דבר שאפשר לקיימו. ואם חסר בתנאי אחד מאלה, התנאי בטל וכאילו אין שם תנאי כלל.

בדיני ממונות

ונחלקו הפוסקים האם גם בענייני ממון אנו צריכים את משפטי התנאים, או שמא דברים אלו נאמרו באיסורים כגיטין וקידושין, ואילו בענייני ממון כל תנאי יהיה קיים.

דעת הרי"ף (שו"ת הרי"ף חלק א סימן לא) שמשפטי התנאים כולם אינם נצרכים אלא בגיטין וקידושין שהם עניין של איסור. הרמב"ם בהלכות זכיה ומתנה (פרק ג הלכה ח) הביא שיטה זו בשם 'הורו רבותי' וכתב שאין לדבריהם ראייה. ובהלכות אישות (פרק ו הלכה יד) הביא שיטה זו בשם 'מקצת גאונים אחרונים' שאמרו שאין אדם צריך לכפול תנאו אלא בגיטין וקידושין בלבד, אבל בדיני ממון אינו צריך לכפול, וכתב 'ואין ראוי לסמוך על

דבר זה.

הרמב"ם (אישות שם) הקשה על שיטה זו, שהרי דין משפטי התנאים למדים אנו מתנאי בני גד ובני ראובן, והרי תנאי זה לא היה לא בגיטין ולא בקידושין אלא בחלוקת הארץ שהוא ענין של ממון. וכן הקשו התוספות

דעת הרי"ף (שו"ת הרי"ף חלק א סימן לא) שמשפטי התנאים כולם אינם נצרכים אלא בגיטין וקידושין שהם עניין של איסור. הרמב"ם בהלכות זכיה ומתנה (פרק ג הלכה ח) הביא שיטה זו בשם 'הורו רבותי' וכתב שאין לדבריהם ראייה. ובהלכות אישות (פרק ו הלכה יד) הביא שיטה זו בשם 'מקצת גאונים' שאמרו שאין אדם צריך לכפול תנאו אלא בגיטין וקידושין בלבד, אבל בדיני ממון אינו צריך לכפול, וכתב 'ואין ראוי לסמוך על דבר זה'

(קידושין מט: ד"ה דברים) על הרשב"ם (ב"ב קלז: ד"ה ואם לאו) שכתב כהרי"ף שבענייני ממון אין צריכים משפטי התנאים, שאין הדבר נראה שהרי כל תנאי למדים מבני גד ובני ראובן, ושם היה זה דבר שבממון. הרמב"ם (שבועות לו: ב"ב קלז:) מיישב את שיטת הרי"ף שבאמת לפי רבי מאיר צריכים את משפטי התנאים גם בענייני ממון, אלא שמעיקר הדין אנו פוסקים שלא כרבי מאיר שסובר שצריך את משפטי התנאים, ומשום כך בדרך כלל מועיל תנאי גם בלי משפטי התנאים, ורק בגיטין וקידושין אנו נוקטים לחומרא כרבי מאיר שצריכים את משפטי התנאים, מה שאין כן בענייני ממון. וכתב שלדברים אלו כיון גם הרשב"ם (שם) במה שכתב שבענייני הממונות די בגילוי דעת ואין צריכים את משפטי התנאים.

וכן ביאר הרשב"א (חלק א סימן קפו) את דעת הר"ף וכתב שלזה דעת רבותיו מסכמת. וכ"כ הר"ן (גיטין לו: מדפי הר"ף).

וכן כתב הגהות מיימוניות (אישות שם סק"ה) שהרשב"ם ורבינו שמואל בן חפני הכהן פסקו דאין הלכה כרבי מאיר אלא בגירושין וקידושין, ושכן נראה לרבינו שמואל בן גטראני שהרי מעשים בכל יום שאין מקפידין לתנאי כפול במקח וממכר, וקיימא לן בכמה דוכתי שהמנהג עוקר הלכה. וכן כתב ראב"ה בשם זקינו ראב"ן.

אמנם הר"ף גופא (שו"ת הר"ף חלק ג סימן עה) בתשובה ארוכה יותר, הקשה בעצמו שאלה זו, שהרי משפטי התנאים נאמרו בענייני ממון, וכתב כי אכן פרשת התנאים של בני גד ובני ראובן נאמרה בממונות, אך כדי שנלמד

הרמ"א כתב בשו"ת (סימן קב) שאף במטלטלים צריך את משפטי התנאים, וכן פסק על השולחן ערוך (סימן רז סעיף ג) שדין מטלטלים כמו קרקע. אך בנתיבות המשפט (שם סק"א) כתב בשם העטרת צבי (שם סק"א) שעכשיו נוהגים שבמטלטלים לא צריך תנאי כפול, ורק בקרקעות כותבים כתנאי בני גד ובני ראובן

ממנה משפטי תנאים באיסורים ולא בממונות. ומבוארת דעתו שרבי מאיר עצמו לא אמר דבריו רק בענייני איסורים ולא בממונות. וכן ביאר הראב"ד (כתבים ופסקים סימן כו, השגות זכיה ומתנה פרק ג הלכה ח) בדעת הר"ף שרבי מאיר עצמו לא אמר דבריו רק באיסורים.

הראב"ד שם יצא לבאר ולתת טעם בשיטת הר"ף, וכתב שבוודאי אין כל סברא שאדם התנה תנאי במקחו או בנתינתו, ואנו נוציא ממנו את המקוח או את המתנה נגד התנאי המפורש, רק בגלל שהתנאי לא נעשה כמשפטי התנאים. ודווקא בגיטין וקידושין שהם ענין של קירוב וריחוק הדעת, בזה אם גמר בדעתו לקרב או לרחק מסתבר שהתנאי לא נעשה כדי לבטל את גמירת דעתו לקרב או לרחק, ולכן כדי לחזק את התנאי שיהיה ברור שהוא נודע כדי לבטל את הקידושין או את הגירושין, צריכים לעמוד בכל משפטי התנאים שתפקידם לברר ולחזק שהתנאי הוא לעיכובא. וביאר ששונה חלוקת ארץ ישראל שאין מוחזקת ביד שאר כל בני ישראל ואין כאן אלא חלוקת שותפות, וכיון שאין כאן הוצאה גמורה כדי להעמיד תנאים יש להם לחזק התנאי שרק על דעת כן וכך גמרו בדעתם להסכים לחלוקה, אבל בדבר המוחזק לאדם ובאים להוציא מידו, אדרבה מעת שהזכיר תנאי בוודאי הוא מעכב שבלעדיו לא יתקיים המקח או המתנה. וסיים הראב"ד (כתבים ופסקים, שם) 'וסברא מעליאתא היא טובא והשכל נותנה והדעת מקבלה'. [ואפשר שגם כוונת הרשב"ם אינה כמו שפירשה הרמב"ן שאין הלכה כרבי מאיר בענייני הממונות, אלא כהראב"ד שבענייני הממון גם לרבי מאיר די בגילוי דעת].

דברים שבלב

בגמרא (קידושין מט:): מובא סיפור של

אדם שביקש לעלות לארץ ישראל וכבר מכר את כל נכסיו, ולבסוף חזר בו מהתוכנית, ועתה הוא מבקש לחזור בו ממכירת כל נכסיו שנעשתה רק כדי לעלות לארץ ישראל. רבא פסק שמאחר שלא אמר בפירוש שהוא מוכר על דעת שיעלה לארץ ישראל, הרי זה בגדר 'דברים שבלב', וכל דברים שבלב אינם דברים. משמע מפסקו שאילו רק היה אומר במפורש שהוא מוכר את הקרקע על מנת לעלות לארץ ישראל, היה הדבר מועיל, אף שלא התנה זאת בתנאי כפול ובשאר משפטי התנאים שהוא מוכר נכסיו רק על מנת שיעליח לעלות לארץ ישראל. לכאורה יש כאן הוכחה כדעת הסוברים שבענייני ממונות אין צורך בתנאי כפול. ואין לומר שרבא סבר שאין צריך את משפטי התנאים, שהרי מצאנו לגבי גיטין (גיטין עה:): שהקשה רבא על תנאי הגט שצריך תנאי כפול.

והוא נאמר שצריך את משפטי התנאים, אם כן מי שקונה או שמוכר דבר על תנאי יהיו תנאיו בטלים. ומשום כך מנהג יפה הוא שנוהגים כן, ובפרט שיש להם על מה לסמוך, דהיינו דעת הסוברים שבכל ענייני ממונות לא צריכים תנאי כפול. ובאמת לפי זה היה נראה שהוא הדין בקרקעות, שהרי בהחלט שייך לחוש לתקנת השוק אף בקרקעות, ועוד שגם בקרקעות אפשר לסמוך על דעת הסוברים שבכל ענייני ממונות לא צריך תנאי כפול. אמנם כתב בבית הלל שם שבקרקעות לא נהגו לסמוך על זה, רק נהגו לכתוב שהוא נעשה כתנאי בני גד ובני ראובן. ואפשר טעמו לפי שמכירת קרקעות פחות מצויה ממכירת מטלטלים, והיא נעשית בחוזה ובדרך שקולה, ממילא יותר קל להיזהר לעשות בזה את משפטי התנאים. ועוד שהרי ניתן לכתוב בשטר לשון הודאה שהכל נעשה כמשפטי התנאים.

[ראוי להעיר למה שכתב הנתיבות בספרו מקור חיים (סימן תמח ביאורים סק"ו) לגבי מי שנתן את החמץ לגוי ואמר לו הרי לך החמץ ותחזירהו לי, שכתב שאם לא הייתה אומדנא דמוכח שרוצה להיפטר מזה, לא היה מועיל מה שהתנה שנתן לו על מנת שיחזיר, כיון שלא כפל את התנאי והיה המעשה קיים והתנאי בטל. שהרי הוא גופא כתב בחיבורו נתיבות המשפט שעכשיו נוהגים שאין צריך לכפול התנאי במטלטלים. ושמה לגבי מכירת חמץ החמיר כדעת הראשונים שצריכים גם במטלטלים משפטי התנאים].

שיטת הפוסקים שבמטלטלים נהגו בלא תנאי כפול

הרמ"א כתב בשו"ת (סימן קב) שאף במטלטלים צריך את משפטי התנאים, וכן פסק על השולחן ערוך (סימן רז סעיף ג) שדין מטלטלים כמו קרקע. אך בנתיבות המשפט (שם סק"א) כתב בשם העטרת צבי (שם סק"א) שעכשיו נוהגים שבמטלטלים לא צריך תנאי כפול, ורק בקרקעות כותבים כתנאי בני גד ובני ראובן.

ומקור דבריו בבית הלל (אבן העזר סימן לח סעיף ד), שהביא שיש אומרים שלא צריך תנאי כפול ושאר דיני התנאים אלא באיסור אבל בממון התנאי תקף בלא כל זה. והביא דברי השולחן ערוך שפסק שלעולם צריך דיני תנאים בין באיסור ובין בממון, וסיים שעכשיו אין אנו נוהגים בתנאים שבעל פה בדיני ממונות במטלטלים

ובסחורות להתנות כל אלו התנאים, ורק בקרקעות כותבים סתם כתנאי בני גד ובני ראובן, וכן נוהגים כל בתי דינים שבישראל.

גם בערוך השולחן (סימן רז סעיף ו) הביא שיש מי שכתב שעכשיו נוהגים שבמטלטלים לא צריך תנאי כפול, רק בקרקעות כותבים כתנאי בני גד ובני ראובן. וכן כתב בכסף הקדשים (סימן רז ד"ה משפטי התנאי) שנוהגים בבתי דינים שבמטלטלים אין חוששים לדיני התנאי.

טעם המנהג

ובמשפט שלום (סימן רז סעיף א) הביא דברי מסגרת השולחן שהטעם שנוהגים במטלטלים שיחולו התנאים אף בלא משפטי התנאים, הוא מפני תקנת השוק. שאם לא כן יתבטלו כל התנאים בכל מקח וממכר, שהרי לא כל העולם יודעים את הדינים שידעו להתנות כל התנאים בתנאי כפול ובהן קודם ללאו וכל הדינים שיש בו. ואם נאמר שצריך את משפטי התנאים, אם כן מי שקונה או שמוכר דבר על תנאי יהיו תנאיו בטלים. ומשום כך מנהג יפה הוא שנוהגים כן, ובפרט שיש להם על מה לסמוך, דהיינו דעת הסוברים שבכל ענייני ממונות לא צריכים תנאי כפול.

ובאמת לפי זה היה נראה שהוא הדין בקרקעות, שהרי בהחלט שייך לחוש לתקנת השוק אף בקרקעות, ועוד שגם בקרקעות אפשר לסמוך על דעת הסוברים שבכל ענייני ממונות לא צריך תנאי כפול. אמנם כתב בבית הלל שם שבקרקעות לא נהגו לסמוך על זה, רק נהגו לכתוב שהוא נעשה כתנאי בני גד ובני ראובן. ואפשר טעמו לפי שמכירת קרקעות פחות מצויה ממכירת מטלטלים, והיא נעשית בחוזה ובדרך שקולה, ממילא יותר קל להיזהר לעשות בזה את משפטי התנאים. ועוד שהרי ניתן לכתוב בשטר לשון הודאה שהכל נעשה כמשפטי התנאים.

[ראוי להעיר למה שכתב הנתיבות בספרו מקור חיים (סימן תמח ביאורים סק"ו) לגבי מי שנתן את החמץ לגוי ואמר לו הרי לך החמץ ותחזירהו לי, שכתב שאם לא הייתה אומדנא דמוכח שרוצה להיפטר מזה, לא היה מועיל מה שהתנה שנתן לו על מנת שיחזיר, כיון שלא כפל את התנאי והיה המעשה קיים והתנאי בטל. שהרי הוא גופא כתב בחיבורו נתיבות המשפט שעכשיו נוהגים שאין צריך לכפול התנאי במטלטלים. ושמה לגבי מכירת חמץ החמיר כדעת הראשונים שצריכים גם במטלטלים משפטי התנאים].

ההלכה למעשה

עולה מן האמור, שכבר נהגו שבמטלטלים לא צריך את משפטי התנאים, ואף אם לא כפל את התנאי, מועיל. ועל כן בנידון שלפנינו, אף שלא כפול ביניהם את התנאי ולא קיימו את התנאי כמשפטי התנאים, מכל מקום על ר' יחזקאל להסכים לביטול העיסקה.

